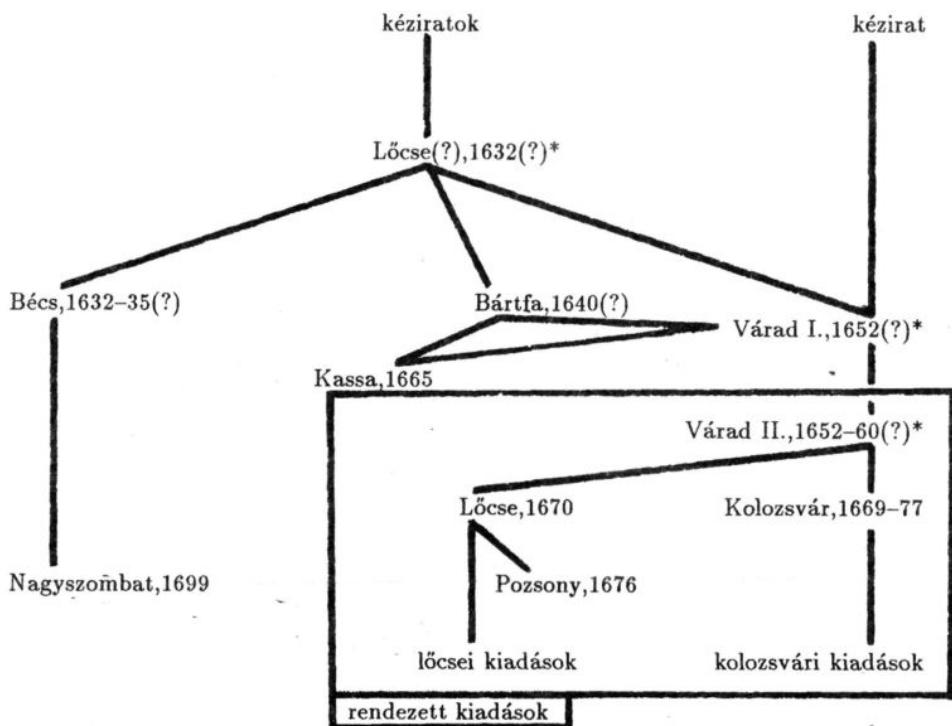

Vadai István

BALASSI — RIMAY „ISTENES ÉNEKI”-NEK ELVESZETT KIADÁSAIRÓL

I. Három csillag

Ismert az a textológiai alapszabály, hogy egy szöveg legjobb forrása nem feltétlenül azonos a szöveg legkorábbi forrásával. Az *Istenes énekek* versei közül nem egynek a későbbi, rendezett kiadásokban található a legjobb változata. A rendezetlen kiadások között sem mindig a bécsi edíció hozza a helyes változatot. Klaniczay Tibor Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához írt, méltán híres *Hozzászólása*¹ mutatta be először az alábbi szövegleszármazási sztemma elődjét:

¹ KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA I.OK. XI. 1957. 265-338.

Klaniczay bebizonyította, hogy a bécsi és bártfai rendezetlen kiadásokat meg kellett előznie egy közös őznek, egy őskiadásnak, ami *elveszett*. Ezt a kiadást a rendezett edíciók előszava alapján én löcseinek hiszem. A rendezetlen kiadások csoportjába tartozik még a nagyszombati és kassai kiadás², valamint egy *elveszett* váradi kiadás. Ugyancsak *elveszett* az első rendezett kiadás, szintén váradi; aminek leszámazottai a löcsei, pozsonyi valamint a kolozsvári és debreceni kiadások. Látható, hogy éppen a sztemma legfontosabb helyein, az elágazásoknál vannak csillagok; éppen a textológiailag legértékesebb, kulcsfontosságú kiadások veszttek el. Ezekről az elveszett kiadásokról szeretnék néhány gondolatot megfogalmazni.

II. Egy kis matematika

Mit tudunk ezekről a kiadásokról? Jóformán a létezésükön kívül semmit. Mi tudható meg róluk, ami eddig ne lett volna ismert, ne lett volna nyilvánvaló? Lehet-e újat mondani e tárgykörben anélkül, hogy rábukkantunk volna valamelyikükre? Állítom, hogy lehet, noha csupán a meglévő adatokat rendeztem újra. Állítom például, hogy mind a rendezetlen, mind pedig a rendezett kiadások őseinek megállapítható a formátuma, és a pontos tartalomjegyzéke; azaz, hogy egy adott vers hanyadik oldalon kezdődött.

Kezdjük a lapszám-rekonstrukcióval! Kőszeghy Péter a Balassi-szöveggyománnyról értekezve³ szellemes eljárással bizonyítja, hogy a kassai kiadás vegyes énekrészeiben már a rendezett kiadások sorrendjében közli az énekeket. A bizonyítás alapötlete az, hogy ha két kiadás tartalma azonos, akkor a terjedelmek közötti arány a kiadványokon belül is közel állandó. Megfordítva: ha ismerjük két kiadvány között a szedésmódból, tükörméretből, betűméretből, sűrűségből adódó terjedelm-arányt, akkor az egyik kiadványból rekonstruálható a másik, terjedelme és lapszámai is. Sarkított példával élve: ha az egyik kiadás fele olyan szellős szedésű, mint a másik, akkor ebből a tényből következik, hogy ha az egyik kiadás 100 lapos, akkor a másik 50; ha az egyikben egy bizonyos vers a 60. lapon kezdődik, akkor a másikban ugyanez a vers a 30. lapon kezdődik.

Kőszeghy ugyan nem rekonstruálja a kassai kiadás elveszett részeinek lapszámait (erre nincs szüksége gondolatmenetében), de eljárását használva minden nehézség nélkül megtehetné. Módszere szükségszerűen statisztikai jellegű, de (mint ahogy ez remélhetően ki fog derülni ebből a dolgozatból is) kellőképpen pontos és megbízható. A módszer birtokában nincs is másra szükségünk az elveszett kiadások lapszámainak megállapításához, mint a kiadások tartalmára és egy-egy versük pontos lapszámára.

Nézzük az őskiadást! Mivel van két meglévő, egymástól független leszámazott, a kiadás tartalma és verssorrendje többé-kevésbé megállapítható. Ahhoz, hogy a lapszámokat arányba állíthassuk a bártfai kiadás lapszámaival, szükségünk van az őskiadás legalább egy versének pontos lapszámára. Meg tudjuk-e mondani az őskiadás legalább egy versének a kezdő lapszámát? A válasz: igen! Klaniczay Tibor a már említett *Hozzászólásban* hívta fel a figyelmet Tolnai Ferenc kéziratára⁴, amiben három esetben a leírt vers elé a lejegyző odaírta az őskiadásbeli előfordulás lapszámát is. Klaniczay ezeket a lapszámokat fel is használja összehasonlításra, mi egy lépéssel tovább mehetünk, elkészíthetjük az elveszett őskiadás teljes tartalomjegyzékét. Az ismert lapszámokból kiderül, hogy a bártfai kiadás majdnem pontosan másfélszer szellősebb, mint az őskiadás volt. Nem kell tehát mást tennünk, mint a bártfai kiadás lapszámait szorozni kettővel és osztani

² Vegyes énekrészükben már a rendezett kiadásokra hasonlítanak. L.: KŐSZEGHY Péter, *A Balassi-szöveggyomány néhány kérdéséről*. ItK, 1985. 76–89. Kőszeghytől eltérően én nem tartom indokoltnak feltételezni, hogy a bécsi és bártfai edíciókat két kiadás előzte meg. A sztemma gyökerének bővítését HORVÁTH Iván is helyteleníti, l.: H.I.: *Egy vita elhárítása*. ItK, 1987–1988. 642–665. A *Lelkemenek hozzád való ...* incipitű vers kettős közlése mindenesetre további kérdéseket vet fel, némiképp bizonytalanná teheti dolgozatunk lapszám-rekonstrukciós részét is

³ KŐSZEGHY Péter, *i. m.*

⁴ KLANICZAY Tibor, *i. m.* 307–309.

hárommal. A következő tartalomjegyzék alakul így ki:⁵

<i>incipit</i>	<i>bártfai</i>	<i>őskiadás</i>
Világon ég alatt nincs	1	1
Bocsásd meg Úristen	6	5
Bizonyal ismerem rajtam	12	9
Ó, én Istenem, ím mi	16	12
Ó, szent Isten, kit kedvedben	21	15
Kegyes Isten, kinek	24	17
Legyen jó idő csak	26	18
Ó, ki későn futok lelkem	29	20
Az Úr az égben, mint	31	22
Adj már csendességet	33	23
Ó, kegyelmes Isten, nézz	35	25
Jöjj mellém, szent Isten	38	27
Egyedül tebenned	41	29
Lelkemnek hozzád való	42	29
Ó, én kegyelmes Istenem	45	30
A Szent Háromságnak első	48	32
A Szent Háromságnak, kinek	52	34
A Szent Háromságnak harmadik	56	37
Nincs már hová lennem	59	39
Az én jó Istenem	60	40
A te nagy nevedért tarts	65	43
Mint a szomjú szarvas	68	45
Mennyei seregek	73	49
Dicsőült helyeken	77	52
Áldj meg minket, Úristen	82	55
Segélj meg engemet, én	83	56
Nem lehet szebb dolog	87	58
Könyörülj énrajtam, Úristen	93	63
Kiáltok hozzád mélységből	101	68
Reménységem te légy nékem	104	70
Örök életnek szép	105	71
Boldog, kinek az Úr vétkét	108	73
Hívek, keresztyének, jer	112	76
Ó, Uram Isten, mely távol	117	79
Vitézség embernek föld felett	121	82
Virtus, lelki jószág	125	85
Kerekded e világ, gömbölyű	133	90
Udvar s irigy tiszték	138	94
Katonák hadnagya	143	97
Vitézek, mi lehet	146	99
Ó, szegény megromlott	150	102
No, nem kesergetlek	153	104
Bocsásd Szent Lelkedet	153	104
Hadvezérlő Pallás	164	111
Ihon édes hazám	169	115

⁵ Természetesen nem a bécsi kiadáshoz viszonyítunk, hiszen annak a tartalma is más részben, és képes kiadás. A bártfai kiadás lapszámait másféllel osztva még felfelé(!) is kell kerekíteni a kapott értékeket.

Végtelen irgalmú	175	119
Mint ágyúgolyóbis	181	123
Mert ki megtér	184	125
Pallás nem nyughaték	185	126
Délos szigetéből	187	127
Kérdhedd e koporsót	195	133
Csudálható nagy dolog	198	135
Rettenetes rút gyászt	204	139
Ó, szép drága zálog	206	140
Forog a szerencse	218	149
Iffiuságom vétke	226	154
Egekben lakozó	233	159
Sublimi te Pater	240	164
Szegény fejem Uramhoz	243	166
A gonosz természet	246	168
Téged Uram valamikor	256	175
A Múzsák szállási	261	178
Járulok az Úrhoz	266	182
Lelkemnek hozzád való	272	186
Megadja még Isten	275	188
Aki indul hosszú útra	280	191
Vigasságom mint fordula	289	198

Nézzük most a formátumot! Tudjuk, hogy az a bizonyos Solvirogram által írt előszó a kassai (és így a bártfai) kiadásban a címlappal együtt 9 levélnyire rúgott. Ezekben a kiadásokban ez nem került külön ívre, külön ívfűzetbe, hiszen csak változatlan lenyomatok; viszont az első kiadásnál vélhetően utoljára szedték a prelimináriákat, ezért ott a terjedelemnek pontosan egy ívfűzetnyinek kell lennie. A 9 a 6-nak másfélszerese, ebből tehát arra következtethetünk, hogy az őskiadás hatleves ívfűzetekből állott, formátuma ennek megfelelően 12-edrét volt.

Vizsgáljuk most az első rendezetlen kiadás után az első rendezett kiadást! Ennek az edíciónak is ismerjük két egymástól független leszármazottját, tehát a tartalom és a versrend megállapítható. Meg tudjuk-e mondani az első rendezett kiadás valamelyik versének kezdő lapszámát? A válasz megintcsak: igen! Bartók István egy Rimay-dolgozatában⁶ egy lábjegyzet erejéig érdekes, és számunkra nagyon fontos kitérőt tesz. Rámutat arra, hogy a rendezett kiadásokban Balassi *Végtelen irgalmú*... kezdetű verse kétszer szerepel. Egyszer a Balassi-versek közt, másodszer pedig az Epicédiumban. Rimay *Mint ágyúgolyóbis*... kezdetű versénél pedig hivatkozás történik a korábbi előfordulás lapszámára. A kolozsvári kiadások minden probléma nélkül öröklik is ezt a hivatkozást, de a lőcsei 1670-es és a pozsonyi 1676-os kiadásokban annak ellenére áll a hivatkozásokban az 50-es lapszám, hogy ezekben a kiadásokban Balassi említett verse teljesen máshová esik. „Ennek egyedüli magyarázata az lehet – írja Bartók István –, hogy a nyomdászok gépiesen kiszedték, amit az előttük fekvő könyvből olvastak: *uti videre est supra pag. 50*. A minta pedig a váradi rendezett kiadás volt. [...] A kolozsvári kötetek tehát – legalábbis a Balassi-rész végéig – formailag is megegyeztek a váradi edícióval.” Ennél azonban többet is állíthatunk. Tudjuk egy versnek, a *Végtelen irgalmú*... kezdetűnek a lapszámát, és így rekonstruálható az összes többi versé is. Mivel a formátum és a szeddéssűrűség a kolozsvári kiadásokéval azonos, de a váradiban a hosszú summák álltak Rimay versei előtt, nem kell mást tennünk, mint a lőcsei(!) kiadás lapszámait szorozni 0,88-cal, ez az arány ugyanis az azonos szövegű részek között a lőcsei és a kolozsvári edíciókban. A következő tartalomjegyzék adódik:

⁶BARTÓK István, *A Rimaynak tulajdonított Owenus fordításokról*. ItK, 1982. 632–637. 10. jegyzet.

<i>incipit:</i>	<i>lőcsei</i>	<i>kolozsvári</i>	<i>váradí II.</i>
Adj már csendességet	1	1	1
Ó, szegény megromlott	3	3	3
Lelkemnek hozzád való	5	4	4
Ó, én kegyelmes Istenem	7	6	6
Bizonyal ismerem rajtam	9	8	8
Ó, én Istenem, ím mi	12	11	11
Ó, szent Isten, kit kedvedben	15	14	14
Kegyelmes Isten, kinek	17	15	15
Áldj meg minket Úristen	19	17	17
Bocsásd meg Úristen	20	18	18
Áldott szép Pünkösdnek	24	22	22
Vitézek, mi lehet	26	23	23
Nincs már hová lennem	29	26	26
Az én jó Istenem ha	30	27	27
A te nagy nevedért tarts	34	30	30
Mennyei seregek, boldog	35	31	31
A Szent Háromságnak első	38	34	34
A Szent Háromságnak, kinek	41	36	36
A Szent Háromságnak harmadik	44	39	39
Segélj meg engemet	45	40	40
Mint a szomjú szarvas	48	43	43
Pusztában zsidókat vezérlő	51	46	46
Ó, én édes hazám	53	48	48
<i>Végtelen irgalmú</i>	55	50	50
Mert ki megtér	60	53	53
BELSŐ CÍMLAP	61	55	55
Miként a szép napnak	62	56	56
Könyörülj rajtam Úristen	63	58	57
Kiáltok hozzád mélységből	71	62	64
Reménységem te légy nekem	75	64	68
Ó, ki későn futok lelkem	78	65	71
Ó, kegyelmes Isten nézz	83	67	75
Órök életnek	93	69	84
Boldog kinek vétkét	99	71	90
Hívek, keresztyének, jer	103	73	93
Ó, Uram Isten, mely távol	110	77	99
Egyedül tebenned	115	79	104
Vitézség embernek	119	82	108
Virtus, lelki jószág	126	85	114
E világ mint egy kert	134	90	121
Kerekded e világ	138	93	125
Udvar s irigy tiszték	142	96	128
Hítető szerencse, nem kell	148	101	134
Senkit a pénz és kincs	152	104	137
Világon ég alatt	155	106	140
Az Úr az égben, mint	159	109	144
Kinek tegyek panaszt	160	111	144
Legyen jó idő csak	162	112	146
Kedvező szeméddel nézz	164	114	148
Enyhítsd meg Úristen	169	117	153
Hogy feletkezzék el	171	119	154
Ha az Isten nékem	174	121	157
Tarts meg Uram engem	179	126	162

A jó hitű ember szelíd	182	128	164
Kegyves Jehova tekints	188	132	170
Nincsen segítségem	193	136	174
Jöjj mellém szent Isten	194	137	175
Igaz általút	197	140	178
Katonák hadnagya	199	141	180
Minden dolgok között	201	143	181
Nem lehet szebb dolog	204	146	184
Szűz Mária lakozván	208	149	188
Mi Urunk s édes Atyánk	210	151	189
Adjunk hálát Istenünknek	212	152	191
Az idő ósága nevel	213	153	192
Bocsásd Szent Lelkedet	214	154	193
Hadvezérlő Pallás	222	161	200
Ihon édes hazám	225	164	203
Végtelen irgalmú	229	167	207
Mint ágyúgolyóbis	233	171	210
Pallás nem nyughaték	236	173	213
Délos szigetéből	238	175	215
Kérdhedd e koporsót	243	179	219
Csudálható nagy dolog	246	181	222
Rettenetes rút gyászt	250	184	225
Forog a szerencse	251	186	226
Ó, szép drága zálog	257	191	232
Iffúságom vétke	265	199	239
Egekben lakozó szentséges	270	202	243
Szegény fejem Uramhoz	275	207	248
A gonosz természet	277	209	250
Téged Uram valamikor	284	215	256
A Múzsák szállási	287	218	259
Járulok az Urhoz	291	221	262
Megadja még Isten	295	225	266
Vigasságom mint fordula	299	228	270
Gazdag bő kegyelmű	300	229	270
Eljő még az idő	304	232	274
Könyörülő szent Istenhez	311	239	280
Paradicsomnak te szép	314	241	283
Én nyavalyás lelkem	320	247	288
Egykor egy vén jámbor	324	250	292
Ne hagyj Uristen kérlek	327	253	295
Prédának ki örül	330	255	297
Pajzsa szegény fejemnek	333	258	300
Bűn testéből s tömlőcéből	336	260	303
Könyvem forrási, áradási	340	264	306
Ne szállj pörben énvelem	342	266	308
Magasztallak én Istenem	345	269	311
Miként Egyiptusban	349	272	314
Várom Uram Isten fejemre	352	275	317
Az Uristen nekem édes	355	278	320
Mire bankódom, ó, te	358	280	323
Aki indul hosszú útra	361	283	325

A kolozsvári kiadás formátuma szintén 12-edrét, ennek megfelelően az előszó és címlap együtt 6 levelet tesz ki, ami vélhetően a váradi rendezett kiadásban szintén külön ívfuzetet alkotott. Ez a kiadás egyébként nem tűnt el teljesen nyomtalanul; *talán* ismer-

szu elejével, so szerentséjével, Telt
szik koma kedvesnek, Midőn az o-
kgyv. ~~...~~ isz. tulit lassa, Kégi
lako helyenek.

Röpűs madarak, Szél hatávoz-
nik, Meg-jőnek ilmet Nyárban,
Ugy féltmes vadak, Mészize hogy
ha tungs, Tének szokozt barlang-
ban, Csak egyedül nekem, Nem sza-
bád meg, témeny, Örömea hallékábá.

A. Telt mikor mulik, Vig Tavasz
érkezik, Föld mindenétűt fupul, sze-
velekkel erdő, Örvend, srik mész,
s. viragokkal bébotul, Csak én sze-
geny.

gy imát meg hizaok, S néban
nyuk hogy ajjont földi szep hiaok.
b) Hogy pedig ennyi nagy sok leb-
csik hajok, Kit az iffiba. h szeme-
immuel latok, Azife véid hogy vona
ártalomt vagy árok.

Tudod, hogy a vérből kell innak kö-
nyűni, A ki m-n-gor szigot kezdi
hagni s' fűt, Kelle ő nekik-is ugy
ahöz kegyűni.

Könyvben hialatvik mit
méhyort az utv t, Igy nyitv in tete-
ken nehez erek nyvat, Botsátvan te-
nekből ki vereknek utvát.

Pjocbus-is érkezek, k zide-ek he-
lze-

jük négy oldalát. Ezt a négy oldalt⁷ mutatja be a fotómásolat. Erősen nagyítva látható rajta egy nyomtatvány-töredék két oldala.

III. *Lenni vagy nem lenni*

Vizsgáljuk meg alaposabban a töredéket! *Talán* a váradi kiadás darabkája. Azért csak *talán*, mert az Országos Széchényi Könyvtárban lévő töredékről szinte semmit nem tudunk. Dézsi Lajos ugyan próbálta bizonyítani, hogy rendezett váradi kiadás töredékéről van szó⁸, de Eckhardt Sándor a Balassi kritikai kiadásban⁹ erről a bizonyításról sommásan csak ennyit mond: „a két levél azonosítása [...] kétes”. Érdemes pedig alaposabban végiggondolni a kérdést, mert a töredékből, ha nem is mindenre, de elég sokmindent lehet következtetni az első rendezett kiadást illetően.

A fragmentumot id. Szinyei József fejtette ki egy 1650-es váradi nyomtatvány kötet-táblájából. Ugyanebből a kötetátlából került elő a *Comico-tragoedia* 1646-os kiadásának néhány darabja is. Mindez Fraknói Vilmos közleményéből¹⁰ tudható meg. A betűket Dézsi váradi típusúnak ítélte¹¹. Kétségtelen, hogy a *v*, *P* és *U* betűk jellegzetesen különböznek más nyomdák betűitől, és szignifikánsnak tekinthetők, bár megjegyezzük, hogy Szenci Kertész Ábrahámon kívül (persze később) Veresegyházi Szentyel Mihály is ezekkel a betűkkel dolgozott, Kolozsvárott. Az sem zárja ki a kolozsvári nyomtatást, hogy a fragmentumot egy kétségtelenül váradi nyomtatású könyv kötetátlájában találták, hiszen a bekötés történhetett később és másutt is. Miért is ne örökölhettek volna Veresegyházi a nyomdával együtt bekötetlen könyveket is? (Emlékezzünk csak a bécsi kiadás krúdában maradt íveire.) A fragmentum autotypikus hasonmását először Erdélyi Balassa *Bálint*-jában tette közzé. Láthatólag az *S* ív két egybefüggő levelének alsó harmada maradt ránk, az ív jel ép és jól látható. Az *S* ív *első* levelének rektóján és verzóján Rimay János Balassi-epicédiumának egy-egy részlete olvasható; a levélpár másik tagjának, tehát az *S* ív *utolsó* levelének rektóján és verzóján pedig a *Förög a szerencse ...* kezdetű ének két részlete. Első megközelítésként azt vizsgáltam meg, hogy a töredék szövegváltozatai rendezetlen vagy rendezett kiadásokhoz hasonlíthatnak jobban. A két kiadócsoport két helyen tér el egymástól a szóbanforgó helyeken. Sajnos a Dézsi-féle fotómásolat (Balassi-bibliográfiájában) csak a töredék egyik oldalát mutatja be. Az egyik perdöntő hely pedig éppen a töredék másik oldalán van. A másik perdöntő hely viszont rajta volt a foton. A *Förög a szerencse ...* kezdetű vers 38. sorában a rendezetlen kiadásokban a *lenni* szó áll, míg a rendezettekben nem. Ez a szó a fotómásolat könyvtári pecsét nélküli darabján a baloldali tükör második sorában látható. Sajnos a Dézsi-bibliográfia hasonló fotója ennél rosszabb minőségű, így én nem tudtam eldönteni, hogy *lenni* vagy *nem lenni* áll ott. A kérdéses szó helyett csak egy sötét foltot láttam, így az eredetit kellett kézbevennem.

Meglepetéssel tapasztaltam, hogy az a sötét folt nem elszíneződés, vagy paca, hanem áthúzás, és — a foton ugyan nemigen lehet kivenni — a jobb margón kézzel oda van írva az új alak, a rendezett kiadások alakja, a *még-is* szó. (Az *is* szótag halványan olvasható.) Kiderült, hogy a töredék nem kész kiadásból való, hanem *korrektúrapéldány*. Felsorolom az eredetin határozottan kivehető, kézzel írott korrektúrajeleket:

- a *lenni* szó alatt a 3. sorban a *hogy* szó *h*-ja áthúzva, a margón a javítás látható: *H*,
- egy bekezdéssel lejjebb a 9. sorban a *Tsak* szó *a*-ja helyett *e* van szedve, áthúzva, margón javítva *a*-ra;

⁷ RMK I, 787a., SZTRIPSZKY, 1983.

⁸ DÉZSI Lajos, *Balassa és Rimay Istenes énekinek bibliographiája*. Bp. 1905. 28–30.

⁹ Balassi *Bálint összes művei I.*, Összeállította: ECKHARDT Sándor, Bp. 1951. 10.

¹⁰ FRAKNÓI Vilmos, *Könyvtárlakban felfedezett XVI. és XVII. századbeli magyar ősnymtatványok*. MKSz, 1878. 251–302. 29. tétel.

¹¹ DÉZSI Lajos, *i. h.*

a jobb oldali hasáb jelölései:

- középen a 8. sorban a *menny országát* két szóba van szedve, alul kis félköríves vonallal össze van húzva,
- alatta két sorral, a 10. sorban a *készülni* szó *z*-je helyett *v* van szedve, át van húzva,
- alulról a 3. sorban *úttját* szedtek *kütyját* helyett, a hiányzó *k* vonallal van jelölve,
- az utolsó sorban a *Phoebus h*-ja helyett *y*-t szedtek, a hibás betű át van húzva.

Miután ennél az oldalnál a jobb margó hiányzik, a helyes alakokat és a megismételt korrektúrajeleket nem látjuk, de ez a tény inkább örvendetes, hiszen ez bizonyítja, hogy a jelek *korabeliek*. A könyvtári pecséttel ellátott oldalon a bal oldali tükör jelölései:

- az 1. sorban a *nyájasságink* szó javítva van *nyájasságonk*-ra, a margón az *o* látható,
- a 8. sorban az *Elkészitem* külön van írva, kézzel jelölték az összehúzást, a jel a lapszálen meg van ismételve,
- a 9. sorban a *Te is* szavaknál ugyanígy,
- az utolsó előtti sorban a *Polyhimnia* szóba becsúszott egy *p*, így *Polyphimnia* olvasható, a *p* le van húzva, és a margón szabályos *deletur* jel látható,
- az utolsó sorban az *Euterpe* szó *u*-ja helyett *is* ligatúrát szedtek, ez le van húzva, a lapszálen *u*-ra van javítva,

a jobb oldali hasáb jelölései:

- a 2. sor végén a pont le van húzva, vesszőre van javítva,
- a 9. sorban a *megettért* szó fejreállt *t*-je át van húzva, a lapszálen a hiba jelezve van,
- a 11. sor *büneimért* szavának eleje át van húzva, a helyes szókezdet a margón (a könyvtári pecsét alatt) leírva: *élete-*, azaz a helyes szó: *életemért*,
- az utolsó előtti sorban a *megudáltom* szó rövid *o*-ja a margón hosszúra van javítva,
- ugyanígy a *szenevedet* szó rövid *t*-je melléhúzással jelezve van.

A XVII. századi nyomdai korrektúrapéldány önmagában is nyomdászattörténeti lelet. Még az is látható, hogy a javítás több fázisban történt; megfigyelhető, hogy az utoljára vizsgált strófában nem is egy javítatlan mellészedés maradt. Májig érvényes Heltai Gáspár híres megjegyzése: „A könyvnyomtatás igen nehéz dolog. Ezokáért akár mint vigyázzon az ember, majd soha vétek nélkül ki nem nyomtathatni egy könyvet is. Mert a nyomtatószolgák nem értik a dolgot, sem a nyelveket. Ezért csak kordéra rakják a betűket; és noha én megjegyzem, hogy a jegyzés szerént megigazítanak, de azért ugyan nem művelik. És abból esik a vétség. Mert csak egy betű híja legyen, avagy eggyel több legyen, ottan az ige más értelemre fordul. De megjegyzettem benne, te magad atyámfia kereszttyén olvasó, egy téntás pennával megigazíthatod a vétkeket ...”¹² Hogy még a leg gondosabb korrigálás után is maradnak hibák, az törvényszerű. A javítás olykor azonban nem is olyan gondos, mint hihetnénk. A Várad-i énekeskönyv¹³ 136. oldalán például a *Christus Jésus születék* ... incipitű vers 7. szakasza így kezdődik: *Kezdetben valaga ige ...!* A nyomdahiba javítatlanul maradt, s hogy szándékos elírásról vagy figyelmetlenségről van-e szó, ma már nem dönthető el. Schulek Tibor idézi — a hasonmás kiadáshoz írt kísérő tanulmányában — az *Idvöz légy örök Úristen* ... incipitű ének hibás címfeliratát; ez helyesen *A Szent Háromságról való könyörgés* lenne (más gyűjteményekben ez is a címe), a Várad-i énekeskönyvben pedig ez olvasható: *A SZENT*

¹² RMK I., 86. Hhh iij levél rektóján. Idézi: BORSA Gedeon, *Hogyan korrigáltak 1566-ban a kolozsvári Heltai nyomdában?* MKSz, 1964. 79–83. Számos megfigyelése segítette vizsgálatunkat, hiszen régi korrektúraívek tanulságait összegzi.

¹³ RMNy 222. *A kereszttyén gyülekezetben való Isteni dicséreték*. Várad, 1566. 136. Hasonmás kiadása: BHA IX. Bp. 1975. A faksimile szövegét gondozta VARJAS Béla.

HÁZASSÁGR: VALO könyörges. Talán nem hajánál fogva iderángatott párhuzam Balassi Szent Lélek-himnusza, ami az *Ad Spiritum Sanctum, pro felici conjugio* címet viseli.

Visszatérve a fragmentumhoz, a *lenni* – mégis korrekció bizonyítja, hogy a kiadást nem készíthette Veresegyházi Szentyel Mihály, hiszen a forrás, amiből szedték, csak rendezetlen kiadás lehetett (különben nem tudnánk magyarázni a lőcsei azonosan új alakját), tehát a töredék valóban váradai nyomtatvány.

IV. Tévedett-e Dézsi?

A töredék szövege két helyen eltér a rendezetlen kiadásoktól, a rendezett kiadások alakját hozza. Ez a tény összecseng Dézsi Lajos következtetésével. Ő a fragmentum szereplő két vers távolságából következtetett rendezett kiadásra. Megállapítása szerint¹⁴ a töredék két éneke a rendezett kiadásokban *eshet* egy ívre, a rendezetlenekben az eltérő verssorrend folytán viszont *nem*. Összehasonlításként közli, hogy a két éneket a bártfaiiban 31 oldal választja el, míg a rendezettekben, pl. az 1670-es lőcsei kiadásban a kettő között 7 levél, az 1681-es kolozsváriiban 5 levél a különbség. Ezért a fragmentumnak rendezett kiadásból kell származnia.

Klaniczay Tibor vitába száll ezzel az érveléssel. Szerinte „Dézsi [...] rosszul számolt, mert a lőcsei kiadásban a távolság nem 7 levél, hanem 18, s egyébként is a két ének elhelyezkedése teljesen azonos a rendezetlen és a rendezett kiadásokban: az epicédium ugyanis a vegyes énekanyagot közvetlenül megelőzi mindegyik kiadásban, a 'Forog a szerencse' pedig a vegyes énekanyag elején áll mindkét fajta kiadásban. Így nincs annak akadályja, hogy ezen [...] kiadásban egy rendezetlen kiadást lássunk.”¹⁵ Dézsi azonban *nem* számolta el magát! Klaniczay téved, mégpedig akkor, amikor azt állítja, hogy „a töredéken az epicédium első énekének [...] részletei olvashatók”. Az epicédium első énekét és a *Forog a szerencse* megfelelő helyét a lőcsei kiadásban tényleg 18 levél választja el egymástól, de a töredéken az epicédiumnak nem az első éneke szerepel, hanem az ötödik, és itt a távolság, ahogyan Dézsi is megállapította, 7 levél. Klaniczay ott is téved, hogy a verssorrend tekintetében nincs különbség a két kiadástípus között. Ugyanis mind a bécsi, mindpedig a bártfai kiadásban a vegyes énekanyag élén az *Ó szép drága zálog ...* incipitű vers található, és a *Forog a szerencse ...* csak ez után következik. (A bécsi kiadásban még egy vers megelőzi, de a *Forog a szerencse ...* nem a legelső.) Ezzel szemben a rendezett kiadások vegyes énekresze mindig a *Forog a szerencse ...* kezdetű verssel indul. Az *Ó szép drága zálog ...* incipitű ének tehát a két kiadványtípusban a távolságok különbségének oka, és lehet is a maga 20 terjedelmes versszakával, hiszen ezek óvatosságot becslés szerint is legalább 6–8 oldalt tesznek ki. Dézsi érvei *így* nem dönthetők meg.

Másképp viszont igen! Dézsi nem számolt azzal a lehetőséggel, hogy a különböző szerkesztési módok és sűrűségek miatt a bártfai kiadás 31 oldalas szövegrésze elérhet egy íven. Vegyük példának a *Paradicsomnak te szép fényes napja ...* és a *Bűn testéből, tömlőcéből ...* kezdetű verseket. A bártfai kiadásban a távolságuk 31 oldal, a lőcsei 1670-es kiadásban 22 oldal, a kolozsvári 1677-es kiadásban 19 oldal. Itt a kiadások verssorrendje és szövegterjedelme azonos. 22 oldal, vagy méginkább 19 oldal pedig elérhet egy íven, például ha az ív 12-edrét, azaz 24 oldalas, ahogyan ez a fragmentum esetében is gyanítható.

Dézsinak azonban érvelésbeli hiányossága ellenére is igaz a van: a fragmentum *olyan*, mint egy rendezett kiadás töredéke. Ugyanis az *S* ívre nem egyszerűen ráfernie kell a két vers közötti résznek, hanem *pontosan* ki is kell töltenie azt. A fragmentum ugyanis nem más, mint egy ívfűzet legkülső levélpárja. A levelek alsó harmada ép, könnyen megállapítható a rektón és a verzón levő szövegek közötti hiányból, hogy egy-egy oldalon 24 sor fért el. A töredéket ennek figyelembevételével könnyen kiegészíthetjük, a teljes

¹⁴ DÉZSI Lajos, i. h.

¹⁵ KLANICZAY Tibor, i. m. 313.

ívfűzet oldal-beosztása rekonstruálható. Két eshetőséget kell tekintetbe vennünk. Vagy felvesszük az epicédium és a *Forog a szerencse* ... kezdetű vers közé a már említett *Ó szép drága zálog* ... kezdetűt, vagy nem. Ha felvesszük, akkor az ívfűzet terjedelme 10 levél lesz, ami nem a megszokott formája az ívfűzeteknek; ha viszont kihagyjuk, akkor 6 levél, ami *pontosan* megfelel a 12-edrét ív fűzetelési módjának. Tehát a töredék egy olyan váradi kiadás része, ami 12-edrét alakú volt, és 6 leveles fűzeteket tartalmazott. Megintcsak azt mondhatjuk, a töredék *olyan*, mint egy rendezett kiadás töredéke.

Azonban van még egy súlyos probléma. Abból, hogy egy kiadás vegyes énekrésze már a rendezett kiadások sorrendjét mutatja, még nem következik, hogy a kiadás rendezett. Erre példa az 1699-es nagyszombati kiadás, ahol a bécsi krúdában maradt íveit (rendezetlen) egészíti ki a kiadó a nála lévő (rendezett) kiadás vegyes énekrészből. Kőszeghy Péter is arra a következtetésre jut említett tanulmányában, hogy a kassai és a váradi rendezetlen kiadások vegyes énekrészükből már a rendezett edíciókhoz hasonlítanak. A sztemmáról is leolvasható, hogy *nem dönthető el*, hol változott meg először a verssorrend; az első vagy a második váradi kiadásban. Ugyanez igaz a szövegváltozatokra is. Igaz ugyan, hogy a töredék már olyan alakot hoz, mint amilyen a rendezett kiadásokban van, de *nem dönthető el*, hogy a változás melyik váradi kiadásban történt meg. Sajnos a sztemma itt egyágú.

Próbáljunk meg másként következtetni! Mivel ismerjük a fragmentum formátumát, a kiadás ívfűzeteinek terjedelmét, valamint azt, hogy az *S* ív hanyadik ívfűzetet jelent, egy egyszerű szorzással meghatározhatjuk az ívfűzet kezdő lapszámát. Ismerjük az ívfűzet eleje és vége közötti távolságot is, tehát szedés-sűrűséget is számolhatunk. A két adat birtokában már kideríthető, hogy a töredék *nem származhat rendezetlen kiadásból*; egészen egyszerűen azért nem, mert a rendezetlen kiadásokban a kérdéses helyekig nincs annyi vers, ami az adott szedéssűrűséggel kitöltene 200 oldalt. Ha a kiadás rendezett, akkor rögtön ellenőrizhetjük is, valóban az 50. oldalra esik-e benne Balassi *Végtelen irtalmú* ... kezdetű verse. A lapszám-rekonstrukcióval kapott tartalomjegyzék és az ívfűzet-számítással kapott kötet *egymáshoz illeszthető*, a kérdéses vers *pontosan* az 50. oldalra kerül, és Balassi és Rimay versei *pontosan* kitöltik az elképzelt kötet megfelelő helyét!

Mielőtt kimondanánk dolgozatunk záróállítást, miszerint a töredék valóban a váradi rendezett kiadás korrektúrapéldányából való, még szembe kell néznünk egy utolsó akadállyal.

V. A nulla

Korábban úgy hittük, hogy négy váradi kiadás volt. Erre utalt a lőcsei és pozsonyi kiadások címlapján a „váradi negyedik edíció szerint” kifejezés. Szabó Géza mutatta meg,¹⁶ hogy csak két váradi kiadást kell feltételeznünk, hiszen Szenci Kertész Ábrahám saját második kiadását joggal tekinthette negyediknek, ha a katolikus bécsi kiadást nem ismerte. Ez az okfejtés nagyon logikus, de egy adat ellentmond neki. Tudjuk, hogy töredékünk korrektúrapéldány, és egy 1650-es nyomtatvány kötéséből szedték ki. Vélhetően 1650 előtti tehát. Tudjuk, hogy fennmaradt 1652-ből egy *Isten eleibe felbocsátandó imádságok* című váradi nyomtatvány. Ez mindig a rendezetlen kiadású *Istenes énekek* függeléke volt, és bizonyosan nem volt függeléke a kolozsvári és lőcsei kiadások őseinek, hiszen azok egyezően térnek el tőle, függelékként már a *Via Jacobea* szerepel bennük. Van tehát három váradi nyom: a töredék, a függelék és az ősz-rendezett kiadás; és közülük semelyik kettő nem tartozhat azonos edícióhoz. Ráadásul vélhető sorrendjük: rendezett, rendezetlen, rendezett! Hány váradi kiadás volt tehát? Négy, ahogyan régebben gondoltuk? Kettő, ahogyan Szabó Géza bizonyítja? Három, ahogyan a nyomok mutatják?

A megoldáshoz vissza kell kanyarodnunk ahhoz a pillanathoz, amikor Szinyei József kiáztatta a töredéket. Melyik nyomtatvány kötését tarthatta a kezében? Fraknói Vil-

¹⁶ SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei*. Bp. 1983. Kísérő tanulmány a kolozsvári 1701-es *Istenes énekek* kiadás hasonmásához. Bp. 1983.

mos csak annyit közöl a *Magyar Könyvszemlé*ben, hogy ez a könyv váradi nyomású volt, 1650-ből. A címét azóta sem firtatta senki. Pedig az Országos Széchényi Könyvtárban ma is ott van a *Comico-tragoedia* két levélnyi töredéke ugyanebből a kötésből, s rajta Szinyei ceruzás jegyzete: *G. Beckeri: Orator extemp. Varad* és egy évszám. Az első három számjegy egyértelműen: 165[?], a kérdőjel helyén pedig negyedik számjegyként egy bizonytalan vonalvezetésű kerek számjegy, ami ha akarom nulla, ha nem akarom, nem nulla. Fraknoi mindenesetre nullának olvasta, és ezt az 1650-et el is hitte neki mindenki.

Georg Becker: *Orator extemporaneus ...* című retorika tankönyve¹⁷ egyetlen egyszer jelent meg Magyarországon, Váradon 1656-ban. Az Országos Széchényi Könyvtárban három példány van belőle. A Szegedi Egyetemi Könyvtár példányának kötése olyan rongált, hogy erőszakos szétválasztás nélkül is könnyen megállapíthattam, sajnos nem tartalmaz *Istenes énekek* töredéket. Kiderült tehát, hogy a fragmentum *terminus ante quem*je nem 1650, hanem 1656; azaz *lehet* azonos az *ős-rendezett* kiadással. Ezek szerint két váradi kiadást kell feltételeznünk: egy rendezetlent 1652-ből, ennek csak a függeléke maradt ránk¹⁸; és egy rendezettet 1656-ból, vagy 1656 előtről. Ezzel pedig okfejtésünk végére értünk, kijelenthetjük, hogy *a megvizsgált töredék valóban a váradi rendezett kiadás korrektúrapéldányából való.*

Kovács Sándor Iván

A RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA XVII. SZÁZADI SOROZATA 11–12. KÖTETÉNEK SZÖVEGEIHEZ ÉS MAGYARÁZATAIHOZ

1986–1988-ban három kötet is megjelent az Akadémiai Kiadónál a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozatából. Az új *RMKT* 1959. évi indulása óta harminc esztendő telt el, és a közölt „közöltői” versekkel (mert a szerzők között nincs ott a három klasszikus: Rimay, Zrínyi, Gyöngyösi) immár Tótfalusi Kis Miklósig jutottunk. Az eredmény (az 1977-ben publikált ún. „kuruc” versekkel együtt): összesen 14 hatalmas kötet, s talán az 1000 nyomdai ívet is elérő terjedelem. Irodalomtudományunk és textológiánk páratlan vállalkozásáról van szó, az Irodalomtudományi Intézet kutatóinak műhelymunkája minden elismerést — és minden előbbre vivő bírálatot megérdemel; annál is inkább, mert az *RMKT* Klaniczay Tibor és Stoll Béla, illetve Stoll Béla és Varga Imre közös szerkesztői közreműködése után immár egyedül a kiváló textológus, Stoll Béla irányítása alá került. Öröndetes, hogy Stoll, aki Szenci Molnár költői műveit a szövegekre (és dokumentumokra) koncentrálna minimális magyarázó jegyzetekkel rendezte sajtó alá (6. köt., 1971), szerkesztőként nem teszi kizárólagossá saját módszerét: a szöveg világán túlmutatató magyarázatok is megenged Varga Imrének, aki az utóbbi három kötetből kettőt egymaga rendezett sajtó alá.

Alább a 11. és 12. kötetről szeretnék szólni (megj. 1986., 1987). A 11. *Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)*, a 12. *Madách Gáspár, egy Névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei* alcímmel jelent meg (a 12. kötetben Esterházy verseit — meglepetésre — a filológiában tapasztalatban Cs. Havas Ágnes, Beniczky verseit Stoll Béla adta sajtó alá). Sajnálatos, hogy egyik kötet sem jelzi a címlapverzón — de még az előszóban sem —, hogy amazzt Bán Imre,

¹⁷ *RMK II.*, 866.

¹⁸ Meg kell engedenünk azt a lehetőséget is, hogy a függelék önállóan jelent meg, éppen amitt, mert levált az *Istenes énekekről*. Ekkor a rendezett kiadást kell 1652-re fennünk, és így a rendezetlent még korábbra. Szabó Géza idézett munkájában ugyanilyen megfontolásból helyezi a töredéket 1652-re. Erre a nehezkesebb, de semmiképpen nem védhetetlenebb megoldási lehetőségre a dolgozat felolvasáskor (Szeged, 1989. május) Szabó Géza figyelmeztetett.